

מלחמה בת 60

שיחות, מחקרים ומקורות
על מלחמת העצמאות

עלי זית וחרב כרך ח

עורכת: אסנת שירן

משרד הביטחון
ההוצאה לאור

העמותה
לחקר
כוח המגן
על־שם
ישראל גלילי

A War – Sixty Years After
Sources, Research and Conversations

המערכת: אל"ם (מיל') ד"ר מרדכי בר־און, פרופ' אביבה חלמיש,
שמרי סלומון, שלמה סלע, אל"ם (מיל') ד"ר מאיר פעיל, אסנת שירן

עריכת לשון: דלית רביד

התמונות והמפות בקובץ מופיעות באדיבות אוצר התמונות של הפלמ"ח,
לשכת העיתונות הממשלתית, מיקי כהן, ארכיון רות רם,
אוספים של מחברי המאמרים

מסת"ב: 978-965-05-1457-0 ISBN:

כל הזכויות בעברית שמורות למשרד הביטחון – ההוצאה לאור
ולעמותה לחקר כח המגן על שם ישראל גלילי,
מיסודם של הארגון הארצי של חברי ה'הגנה', אגודת דור הפלמ"ח ויד טבנקין

נרפס בישראל, תל-אביב תשס"ח – 2008
סדר ועימוד: ע.נ.ע בע"מ
לוחות והדפסה: דפוס קל

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה
או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי,
אלקטרוני, אופטי או מכני (לרבות צילום),
הקלטה, אינטרנט ודואר אלקטרוני),
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

יגאל טפר ויוזם טפר

'וקרב רחוקים': מערכת הקשר באמצעות יוני דואר של ה'הגנה' והפלמ"ח בימי המנדט הבריטי על ארץ-ישראל (1938-1947)¹

תולדות המחקר ומקורותיו

חיבור זה עוסק במערכת קשר ארצית באמצעות יוני דואר שהפעילו ה'הגנה' והפלמ"ח – מערכת שפעלה בתקופת המנדט הבריטי על ארץ-ישראל, בשנים 1938 עד 1947 – ובממשיכיה במסגרת צה"ל. בשנת 1938 הקימה ה'הגנה' את המערכת הזאת במחתרת ובניגוד לצו מנדטורי ספציפי. בראשית שנות הארבעים הצטרף אליה הפלמ"ח, ובשנת 1947 מנתה המערכת לפחות 68 שובכים ופעלו בה מאות חברי 'הגנה' ופלמ"ח. המערכת הארצית הייתה סודית וממודרת, ולעתים לא ידע צוות של שובך אחד על צוות ביישוב שכן, ואף אנשי היישובים לא ידעו על הפעילות ביישובם. לכן תולדותיה, היקפה ופעולותיה של המערכת לא נרשמו, והמידע המובא כאן על אודותיה נאסף בעיקר מעדויות אישיות ומקומיות של מפעיליה.² למרות הוויכוח

1. שחזור הסיפור מבוסס על עדויות מהשנים 2003-2006, שמסרו יוחאי שלם, חגי טפר, רמי וגרי ולטר, איה ורחל סבוראי, אהרון לנדסמן, גדליה וקסלר, אמנון שור, דן שמעוני, אמציה בן דור, אורי הררי, עמי גלעדי, יהודה גרימן, ציפורה ביליק, אברהם זנון, אריה כספי, שמשון כוכבי, עוזי פז, אביבה רבינוביץ, יהודית איילון, ירון אלמוג, מיכאל שומרוני, תמר גרינשפן, יואל דה מלאך, ישראלה ווינברג, רות רם, יהודה זיו, חנה קרן צור, יהונתן דולב, לאה ענפי, יחזקאל אבינרי, רעננה; נאספו גם עדויות מהארכיונים ביגור, רמת-יוחנן, אורים, גבעת-ברנר, יחיעם, דורות, כפר-החורש, יפעת, מעלה-החמשה, של רפת הבקר לחלב, של ה'הגנה', של הפלמ"ח, של כוח המגן, במוזיאון לדואר ובולאות. אבישי בלומנקרנץ ומיכאל שומרוני, בעזרת עדה כספי, הכינו את תכנית השובך בגבעת-ברנר, הפריטים מאוסף פרטי של רותי רם. התמונות המצורפות הן מארכיון הפלמ"ח, מארכיונים פרטיים של רותי רם, עדה כספי והמחברים. יובל עמית התקין את המחקר לדפוס. לכולם תודותינו.
2. על המידע הכללי והמועט על המערכת הזאת, ראו: א' מונייה, שורשיו של חיל הקשר: סקירה כללית על תולדות שרות הקשר בהגנה בשנים 1927-1948; יונת הדואר, לזכרו של צבי לוינ, ארכיון לתולדות ה'הגנה' (להלן את"ה), תיק אדם מונייה, חטיבה 80. פ. 242, 0008; ג' שריג, 'יוני-הדואר בשירות הקשר (1948-1956)', קשר ואלקטרוניקה, 3/1, תשל"ג, עמ' 89-94, 103.

בקרב היסטוריונים על השימוש במקורות בעל-פה במחקר של סוגיות בנות זמננו,³ מצאנו במחקרנו כי מהימנותם של המקורות בעל-פה שלרשותנו אינה נופלת ממהימנותם של מקורות בכתב, בוודאי כשמדובר בעיסוק בסוגיה שכמעט לא תועדה בכתב, ורוב המידע הנוגע אליה נמסר בעל-פה.

לשימוש ביונים היסטוריה ארוכה מאוד,⁴ ובארץ-ישראל בויתו יוני סלע לצרכים שונים כבר בעת העתיקה,⁵ וגם בראשית ההתיישבות הציונית שולב גידול היונים בפרנסת המשק היהודי.⁶ ביותן של יוני הדואר החל במאה התשיעית לספירה בידי הקרמזיטים, והממלוכים הפעילו מערכת קשר אימפריאלית – 'בריד היונים'.⁷ במלחמות העולם הראשונה והשנייה התפתח השימוש ביוני דואר לספורט, לדואר ולצרכים צבאיים, למודיעין ולתעשייה.⁸ קבוצת ניל"י השתמשה ביוני דואר שקיבלה מחיל המודיעין הבריטי בפורט-סעיד.⁹ שרה אהרונסון החזיקה את היונים סגורות ליד ביתה בזכרון-יעקב, וכך שובש אימונן; ומשתים-עשרה יונים ששלחה הגיעו רק

3. י' גלבר, 'תיעוד בעל פה כמקור היסטורי: מקומו של התיעוד בעל פה בחקר ההיסטוריה היהודית בת-זמננו', **דפים לחקר תקופת השואה**, מאסף ז, תשמ"ט, עמ' 165-171; צ' דרור, 'העד והמעיד – העדות', שם, עמ' 173-192.
4. דברים כלליים על יונים בכלל ובעת העתיקה, ראו: י"ד אייזנשטיין, 'יונה', **אוצר ישראל**, ה, גיר-יוק תשי"ב, עמ' 118-119; א' ביליק, 'יונה', **אנציקלופדיה מקראית**, ג, ירושלים 1965, עמ' 605-608; מ' אברם וא' רבינוביץ, 'יונה', **האנציקלופדיה העברית**, י"ט, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 505-507; ע' אלון (עורך), **החי והצומח של ארץ-ישראל**, 6, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 256-265; ע' ציפר, 'יונת בחגוי הסלע: היונה כמשל', תל-אביב 1998; Karten and Hodos, 'A Stereolaxic'; D. Goodwin, *Pigeons and Doves of the World*, London 1967; D. C. Gibbs and J. Cox, *A Guide to the Pigeons and Doves of the World*, Sussex 2001; D. Haag-Wackemagel, *Die Taube*, Basel 1998.
5. י' טפר, 'עלייתו ושקיעתו של ענף גידול היונים בארץ', בתוך: א' אופנהיימר, א' כשר, א' רפפורט (עורכים), **אדם וארמה בארץ-ישראל הקדומה**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 170-196.
6. מ' חרוזמן, 'עין-גנים, תל-אביב תש"א, עמ' 59; א' לוכרני (עורך), **ספר מרחביה הקואופרציה**, תל-אביב תשכ"א, עמ' 170; ש' שטיין, **מחניים: מושבה קצרת ימים**, ירושלים תשל"ח, עמ' 106, 131; ארכיון חצר תל-חי.
7. מ' סאיג, **ארגונו המטריאלי של הבריד בארץ-ישראל בימי הביניים המאוחרים**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן תשל"ז, עמ' 131-139.
8. ר' לובוב, **חיות במלחמה**, תל-אביב 1982, עמ' 118-155; M. Levi, *The Pigeon*, Columbia 1941; S. Bofarukk, *Pigeon Mail Through History*, U.K. 1966.
9. ר' מימון, **יוני-דואר בהיסטוריה הצבאית**, עבודת גמר, בית-ספר תיכון חקלאי בפרדס-חנה, תשל"ז.

שתיים לפורט-סעיד, ואחת נחתה בקיסריה והביאה לאבדנה של הקבוצה.¹⁰ במשך השנים היו שייבאו יוני דואר לארץ-ישראל כיוני נוי. כך נהגו פינלס בנהלל, שמואל בחיפה, זוננרייך בכפר-סבא, גולן ברעננה, פרידנבלט בפתח-תקווה ושפרלינג ברעננה. ידוע גם כי תנועת הצופים בחיפה אימנה יונים רגילות. יוזמות אלה לא הגיעו לכלל מערכת קשר ארצית, אבל אחדות מהן – כמו היוזמות של ב'ז'רנו ברמת-גן ושל דוכובני ולוין בתל-אביב (להלן) – השתלבו במערכת הארצית של ה'הגנה'.

את מערכת הקשר הארצית באמצעות יוני דואר בארגון ה'הגנה' יזם, תכנן והקים אברהם עץ הדר.¹¹ בשנות העשרים התגייס עץ הדר למשטרה הבריטית בארץ-ישראל, ושירת בחיפה ובירושלים, בין השאר כמפקד תחנת המשטרה בעיר העתיקה, עד שפרש לרגל נישואיו בשנת 1937. כבר בשנת 1927 הצטרף עץ הדר ל'הגנה', ובתקופת המאורעות עמד על קשיי הקשר בין שכונות יהודיות בירושלים וביישובים מנותקים באזורים עוינים, ולכן אסף מידע מקטעי עיתונים ומהספרות, ובייחוד על השימוש ביוני דואר בימי מלחמת העולם הראשונה.¹²

בשנת 1937 רכש עץ הדר ארבע יוני דואר מזוננרייך בכפר-סבא, שייבא יונים אוסטריות. הוא בנה שובך על גג ביתו ברחוב מלאכי בירושלים והחל לאמן אותן. גרינבוים דחה את תכניתו של עץ הדר להקמת מערכת קשר ארצית של ה'הגנה' באמצעות יוני דואר, בטענה שאין היא מעשית, ועץ הדר הציע את תכניתו לרמ"א יוחנן רטנר. רטנר הציע להעביר את התכנית בכתב בין אנשי מטה ה'הגנה', ועץ הדר הכין תכנית כתובה (15.1.1939) להקמת שובכים של יוני דואר בירושלים, בתל-אביב, בחיפה ובעפולה, שבהם יטפלו בני נוער; הוא הזמין את אנשי מטה ה'הגנה' אל גג בית הוועד הפועל של ההסתדרות בתל-אביב כדי לשכנעם בנחיצותה, והביא

10. ב"צ דינור (עורך), ספר תולדות ה'הגנה' (להלן: סת"ח), א, א, 1954, עמ' 369; י' נרבה (עורך), יוסף לישנסקי איש ניל"י: כתבים, מכתבים, דברי זיכרונות, תל-אביב 1977, עמ' 195, 201, 226, 235, 241, 243, 249-256, 259, 291, 323; א' לכנה, י' נרבה, י' אפרתי (עורכים), תולדותיה של העזה מדינית, ירושלים 1980, עמ' 191, 219, 280-285.

11. עץ הדר, ארכיון ה'הגנה' (להלן: א"ה), תיקים: 110.1; 64, 13; 80.116.2; א.פ.1; ר' ינאית, י' אברהמי, י' עציון (עורכים), ה'הגנה' בירושלים, ירושלים תשל"ג, עמ' 191-192.

12. א' דיומא, הצבעוני השחור, ירושלים 1978 (תרגום חדש מאת יוסף כץ); ד', ג, מוקרד'זי, עלילות ססגרון, תל-אביב תשי"א; E.T. Seton, *Arnauk*, In: *Animal Heroes*, New York 1966, pp. 49-67. תודה למאיר שלו שהעמיד את ספריו לרשותנו.

עמו יונת דואר מאומנת. ישראל גלילי כתב על יונגורמה (מברק שמועבר באמצעות היונים) 'לקרב רחוקים', הכניס אותה לטוטף (מתקן מותאם לקליטת יונגורמה שמצמידים לרגלי יוני הדואר), הצמיד לרגל היונה ושילח אותה. כעבור 45 דקות הגיעה היונה לירושלים. בן-גוריון התרשם מההצלחה ונתן לעץ הדר 75 ל"י. בימי הקונגרס הציוני הכ"א נסע עץ הדר לאנטוורפן, שיכנע את צירי הקונגרס ואת אנשי הקהילה היהודית בעיר בצורך הדחוף של ה'הגנה' ביוני דואר, אסף מהם תרומות ורכש בפדרציית הצעירים של מגדלי יוני הדואר כבלגיה 144 יונים, שנחשבו לטובות באירופה. הוא ארז את היונים בשנים-עשר ארגזים, העבירם ברכבת למרסיי, משם באנייה ליפו ובעגלה לירושלים, אל צריף נטוש במשתלה של רחל ינאית.

בשנת 1939 פרסם עץ הדר בהוצאה עצמית חוברת על יוני דואר – מקור מידע ראשוני למגדלי יוני הדואר בישראל עד היום.¹³ יוני הדואר שהביא עץ הדר מבלגיה היו קבוצת הריבוי של מאות יוני דואר שאכלסו מאז ועד שנת 1947 את 68 השוככים במערכת הקשר של ה'הגנה' והפלמ"ח.

צעדים ראשונים

מאז שנות העשרים החלה ה'הגנה' להקים ולהפעיל מערכת קשר ראייה בין נקודות יישוב בארץ-ישראל, ובשנת 1934 העמידה את יעילותה של מערכת הקשר למבחן באמצעות תרגיל בקשר ראייה ארצי מבאר-טוביה לכפר-גלעדי. בשנת 1937 מונה ד"ר צבי לויץ (צ'רלי) למפקד של פלוגת קשר הראייה בתל-אביב, ובשנת 1938 – למפקד קשר הראייה ב'הגנה'. הוא הדריך קורס ראשון של אנשי קשר ב'הגנה' באחוזת הרברט סמואל בחיפה.¹⁴ אחרי שחזר עץ הדר לירושלים עם היונים הבלגיות החליט מטה ה'הגנה' על הקמתה של מערכת קשר ארצית מקבילה – באמצעות יוני דואר. יעקב דוסטרובסקי (דורי) העביר את היונים הבלגיות לירושלים, לחיפה, לתל-אביב, לגבת, לגבעת-ברנר, לדורות ולכפר-מנחם, וצ'רלי מונה לפקד על המערכת. את היונים בירושלים החרים חיל המודיעין הבריטי, ואחרי ששלחו אנשיו כמה מהן לניסיון

13. א' עץ הדר, יונת-דואר, תל-אביב 1939. ראו גם: א' עץ הדר, 'יוני הדואר'. טבע וארץ ט (6) 1967, עמ' 371-373; א' עץ הדר, גידול יונים, ירושלים תש"ז.

14. דינור (לעיל הערה 8), עמ' 522-523, 982-987; א' מוניה, קשר אומיץ, תל-אביב 1987, עמ' 53-

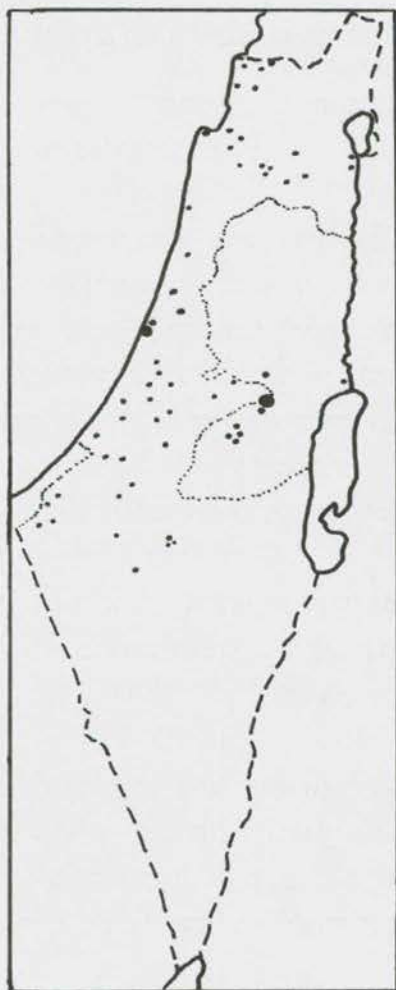
מקהיר לירושלים, ביקשו לגייס לשורותיהם את עץ הדר. עץ הדר סירב להצעתם של הבריטים, פנה לנציב העליון (8.9.1939) וביקש להחזיק ביונים בזכות עברו במשטרה הבריטית. בקשתו התקבלה, ובעזרת אנשי ה'הגנה' יוסף זלוטקין, עמינדב לרר ומשה אברמוביץ, הקים עץ הדר מערכת קשר נפרדת של ה'הגנה' באזור ירושלים, בפיקודו. את הקורסים למפעילי יוני הדואר יזם וריכז צ'רלי, בנו של מגדל יונים נלהב, בעל אישיות חמה וכובשת, בוגר בית-הספר החקלאי מקוה-ישראל. שני הקורסים הראשונים נערכו בכפר-צ'רלס ובבית החולים אסותא בתל-אביב (1942), והאחרון היה בכפר-מנחם (1947). בקורסים השתתפו עשרות יונאים מאנשי ה'הגנה' וביניהם חברי פלמ"ח ובני קיבוצים צעירים. בסוכנות היהודית לא נמצא תקציב לאחזקת השוכים ולרכישת אוכל ליונים, ולוי אשכול, הגזבר והאחראי לתקציב ה'הגנה' – שנתבע למצוא תקציב להקמת המערכת החדשה של צ'רלי ולמערכת הכלבנות – הציע בהומור האופייני לו: 'תנו לכלבים לאכול את היונים'. בשנת 1946 גייס צ'רלי למערכת הקשר את מרדכי דוכובני, חברו ללימודים במקוה-ישראל, ועשר בנות מגדוד החברות של ה'הגנה' בתל-אביב.¹⁵

אולם לפריסה ארצית הגיעה מערכת הקשר של ה'הגנה' באמצעות יוני הדואר רק כאשר הצטרפו אליה אנשי הפלמ"ח, שעברו לקיבוצים בעקבות הסכם העבודה והאימונים.¹⁶ מטה הפלמ"ח עמד על חשיבותו של הקשר באמצעות יוני דואר, ומינה את זוניה גורן משערי-העמקים ואת שלום בורשטיין מיגור לפקד על המערכת. אנשי הפלמ"ח הצטרפו אל הצוותים של אנשי ה'הגנה', הקימו במחנותיהם שוכים משלהם והשתתפו בקורסים ליונאים של ה'הגנה' בהדרכתו של צ'רלי. צ'רלי תירגם מצרפתית חוברת שחולקה ליונאים, ובשנת 1946 כתב חוברת שראתה אור בהוצאת 'מערכות' של ה'הגנה'. מאז שימשו שתי החוברות לכל אנשי המערכת מקור למידע משותף על גידול יוני דואר ועל אימונן.¹⁷ לצוותים של ה'הגנה' והפלמ"ח הצטרפו לעתים תלמידי בתי-ספר, וצ'רלי זימן גם אותם להשתתף בקורסים ליונאים. ובכמה מקרים, ביחוד בימי מלחמת העצמאות, הם היו לאחראים על השוכים אחרי שאנשי ה'הגנה' והפלמ"ח עברו ליישובים אחרים. כמו באשדות-יעקב, בגבת וביגור (להלן). ביומו

15. ל' ענפי-זיגלר, מ' אהרני-ברזילי, ב' ברוך-כרמון, 'מאלפות יונים'. בתוך: ח' עירוני-אברהמי, אלמוניות בחאקי, תל-אביב 1989, עמ' 151-157.

16. י' סלוצקי, סת"ח ג/א, תשל"ב, הפרק: 'ראשיתו של הפלמ"ח', עמ' 374-431.

17. צ' לוי, יוני דואר ושימושן לצורכי קשר, הוצאת ה'הגנה' 1946, את"ה, חטיבה 80, 242, תיק 8.

מפת השוככים שהקים ארגון ה'הגנה'
ביישובי ארץ-ישראל בשנים 1938-1948
שרטוט: המחברים

האחרון של הקורס שנערך במלון 'שטראוס' בתל-אביב (5.11.1946) נאספו הפעילים במערכת הקשר באמצעות יוני הדואר וייסדו את אגודת 'חובבי היונים בארץ-ישראל'. לנשיא האגודה בחרו בצ'רלי, מרדכי דוכובני מונה למזכיר, ליאון בז'רנו – לגזבר, שמעון הנדלר – לוועדת ביקורת, ויעקב קלנר – לוועדה המשפטית. האגודה שימשה כיסוי לפעילות המערכת, וכרטיסי החברות – כיסוי בביקורות בריטיות.¹⁸

מדובר אם כן בשלוש מערכות נפרדות – ומשולבות זו בזו – של קשר באמצעות יוני דואר, שפעלו לפי התנאים של הזמנים ההם באזורים שונים ולפי צרכים שונים: המערכת הירושלמית בפיקוד עץ הדר, המערכת של הפלמ"ח בכל אזורי הארץ בפיקוד בורשטיין וגורן, והמערכת התל-אביבית והמערכת הארצית של ה'הגנה' בפיקודו של צ'רלי. שלוש המערכות מנו 68 שוככים לפחות, ופעלו בהן מאות חברי ה'הגנה', אנשי הפלמ"ח ותלמידים, אבל מטעמי סודיות ומידור שנהגו אז לא נרשמו שמות פעיליהן ולא תועדו פעולותיהן, היקפן ופיזורן. הרשימה המובאת כאן, גם אם אינה שלמה, מצרפת

את סך כל המידע המוכר לנו על השוככים ומונה את כל השוככים לפי סדרם, ומיועדת לשרטט תמונה ראשונית של המערכת.

18. ענפי-זיגלר, אהרוני-ברזילי, ברוך-כרמון (לעיל הערה 17).

השובכים של ה'הגנה' והפלמ"ח, צוותיהם ופעולותיהם (1938-1947)

1. ירושלים. השובך הראשון של ה'הגנה' במשתלה של רחל ינאית, ליד הצריף של משפחת בן-צבי (1938).

2-4. ירושלים. עץ הדר בנה שובך על גג ביתו ברחוב מלאכי בירושלים (1937), אבל בעל הבית פנה אל מהנדס העיר, וזה הורה להסיר את השובך ממקומו תוך ארבעה-עשר ימים. עץ הדר עבר לשכונת ארזה ובנה שובך בחצר הבית (1940), אבל גם אותו הורה מהנדס העיר להסיר, והפעם פנה עץ הדר אל ועד השכונה, ובתמיכתו בנה שובך על גג הבית. במלחמת העצמאות מונה עץ הדר ל'קצין יונים' במפקדת העיר, ובמברק שהעביר מפקד ירושלים אליו ואל מפקדי שכונות ויישובים באזור ירושלים בשנת 1947 נתבקשו פרטים על יוני הדואר במקומות השונים.
הנדון: יוני דואר.

בקשר עם ארגון קשר יוני דואר באזור ירושלים אבקשך לתת לי אינפורמציה מלאה על השאלות כדלקמן: האם ישנן יוני דואר בנקודה, אם יש כמה, האם יש אחראי על השובך, שמו וידיעותיו.

במברק התשובה (18.2.1948) מסר עץ הדר את מספר היונים בשובך גור ובשובך פז בירושלים, ובמברק נוסף (14.6.1948) – את פרטיהם של עוד שלושה שובכים בירושלים, ובהם 40 יונים מאומנות; במברק נוסף ביקש להכניס את השובכים לתכנית חלוקת המים בירושלים; ובמברק רביעי (11.4.1948) פנה אל נחמן:
מאת פז:

בהתאם לשיחתנו הנני לבקשך לדאוג לכך שהשיירות לקריית ענבים תקבלנה יונים לאילוף, לבדוק מה שלום היונים בעטרות ונווה-יעקב וכיצד הן מאוחסנות.

5. נווה-יעקב. בתשובה על מברק ממפקד ירושלים (4.11.1947) כותב דרורי, המא"ז של נווה-יעקב: 'אין שובך ולא יונים, אבל אפשר לסדר שובך ויש אדם שיטפל'. הידיעה האחרונה מנווה-יעקב לפני פינוי היישוב להר הצופים נשלחה ביונוגרמה עם יונת דואר (16.5.1948, שעה 17.00):

הרפנו התקפות משעה 0800. יש הרבה הרוגים ופצועים. לא נחזיק מעמד עד הבוקר. שלח תגבורת ושיירה לפנות אותנו אחרת או אבודים.

6. הר־טוב. מא"ז הר־טוב יוסף השיב למברק ממפקד ירושלים (2.2.1948): 'אין יוני דואר בהר טוב, אין שובך ואני מעוניין ביונים ואמנה אדם'. סביר להניח, אם כן, כי בהר־טוב הוקם שובך.

7. ירושלים — בית־הכרם. מא"ז בית־הכרם השיב על המברק (31.1.1948): 'יש לנו שובך מסודר בלי יונים ושני אנשים שעברו קורס מזורז לטיפול ביוני דואר לפני שנה'. שני יונאים מבית־הכרם ויחיאל וילנסקי ממעלה־החמישה השתתפו בקורס יונאים בשנת 1947.

8. ירושלים. על שובך נוסף באזור ירושלים נמסרה ביונוגרמה התשובה 'יש!'.

9. משואות־יצחק. יוני הדואר מהשובך במשואות־יצחק התפזרו ביום כניעתו של היישוב.¹⁹ מכאן נשלחה יונוגרמה אחרונה מגוש עציון (12.5.1948) עם יונה ירושלמית:²⁰

התקפת טנקים כבידה על כל הגוש. המנזר, האוכף, גבעת העץ נכבשו. מוש נפצע. יש הרבה פצועים. תשלחו אווירונים להפציץ. ההתקפה החלה בשעה 0500 בבוקר.

את היונוגרמה קיבל משה אברמוביץ בשכונת ארזה בשעה 11:45, ובן־גוריון הורה לידין להשיב יונוגרמה: 'מנהלת העם והיישוב משתתפים בחרדה ובהערצה בקרב הבלתי שווה שלכם'.²¹

10-12. רבדים, עין־צורים וכפר־עציון. שלושת השובכים ביישובים אלה עמדו בקשר עם השובכים ברמת רחל, במעלה־החמישה ובגבעת־ברנר,²² והיו בהם יונים משובכים

19. ד' קונהל (עורך), גוש עציון במלחמתו, ירושלים תשי"ז, עמ' 452.

20. היונה שהעבירה את היונוגרמה האחרונה ממשואות־יצחק לירושלים נחנטה ונשמרה אצל משפחת עץ הדר, והיא הוצגה בשנות השישים בתערוכה על תולדות יישובי גוש עציון (ארכיון גוש עציון).

21. ד' בן גוריון, יומן המלחמה א, תל־אביב 1982, עמ' 413.

22. יומן השובך במעלה־החמישה בחתימת איריק הרכבי מפלוגת הפורצים בקריית ענבים, ארכיון מעלה־החמישה.

אחרים כדי לשמור עמם על קשר. איש הפלמ"ח אריה טפר לקח בטעות מהשוברך בכפר-עציון יונה שהייתה משוברך במעלה-החמשה, ושלח יונגורמה כתובה בקוד לקריית-ענבים. היונה הגיעה לכפר-עציון ובאזור נוצרה מהומה גדולה.²³

13. רמת-רחל. השוברך נבנה ליד מגורי הפלמ"ח, ורחל סבוראי, שגידלה יונים בעין-חרוד, מונתה לאחראית עליו. בשנת 1945 השתתפו רחל ועוד חברת פלמ"ח בקורס יונאים במשך יומיים בגבעת-ברנר, והיא קיבלה ארבע יונים מיעקב קלנר בכפר-מנחם, אבל כעבור זמן התברר כי אלה ארבע נקבות, והן הוחלפו בידי צ'רלי בתל-אביב בזוג גוזלים, שהיו המקור לריבוי של יוני הדואר ברמת-רחל. בשנת 1946 נמסרו יונים מרמת-רחל לשובכים בבית-הערבה ובמעלה-החמישה. סבוראי עברה למחלקת סיירים בשריד, ומשם שלחה שתי יונים בהצלחה לשובך ברמת-רחל (כמאה ק"מ). ב'ליל הגשרים' (17.6.1946) לקחה סבוראי יונים משריד לפעולת הפיצוץ בגשר דמיה, ופלמ"חאים אחרים לקחו יונים מרמת-רחל לפעולת הפיצוץ בגשר אלנבי 'כאמצעי קשר חד-צדדי עם הבסיס'. יונה אחת שלחו אחרי פיצוץ הגשר (17.6 שעה 06:00), אבל היא לא הגיעה לשובך, ויונה שנייה נשלחה עם יונגורמה (18.6, שעה 05:00) 'הגשר פוצץ, כולם בסדר'. היונה והמכתב הגיעו לרמת-רחל.²⁴

14. בית-הערבה. השוברך הוקם בשנת 1946 עם יונים מרמת-רחל. אריה טפר למד מאחיו ביגור את יכולותיהן של יוני הדואר (להלן), ולקח עמו יונים לפעולת תגובה במדבר יהודה על רצח נערה מתנועת 'גורדוניה' (צילה כהן) בטיול התנועה. בשיטפון לילי נסחף התרמיל וארבע היונים מתו.²⁵ יחזקאל אבינרי הוסיף וסיפר כי את החמישה שיצאו לפעולה ההיא ליוו ביום הראשון עוד שבעה חברים שנשאו חומר נפץ, והוא נשא על הגב תרמיל עם שמונה יונים. רעננה, לעומת זאת, טען כי הוא זה שסחב את התרמיל עם היונים. היונים היו מגבעת-ברנר, והן הובאו במיוחד לבחינת יעילותן. לכן, במשך היום שוחררו ארבע מהן והתכנית הייתה לשחרר את ארבע הנותרות ביום השני. שאר היונים מבית-הערבה הוזנחו וברחו.

23. י' זיו, למה, למה סרקו את הפלמ"ח, בכתב יד, עמ' 42-46.

24. ז' גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח (להלן: סה"ס), א, תל-אביב תשי"ג, עמ' 652-654.

25. א' טפר, 'מזכרונותיו של סיר'. בתוך: סה"ס, א, עמ' 154-155.

15. מעלה החמישה. יחיאל וילנסקי, חבר הקיבוץ, בנה שובך ליוני נוי ליד הנגרייה. בשנת 1947 השתתף בקורס יונאים, וקיבל יוני דואר מרמת-רחל ומגבעת-כרנר. גם מאיר (איריק) הרכבי, מאנשי הפלמ"ח, השתתף בקורס יונאים והצטרף אל וילנסקי, ובעזרת זאב וילנר ויהודה ניהל מאז את השובך. במלחמת העצמאות התנהל הקשר בין יחידות הפלמ"ח במשלטים שבמעלה הכביש לירושלים לבין מפקדתם בקריית-ענבים באמצעות יוני הדואר מהשובך במעלה החמישה,²⁶ בשילוב המערכת הירושלמית של עץ הדר ושל הפלמ"ח. מחלקת חי"ש ירושלמית על הקסטל, למשל, שלחה יונוגרמה כתובה בגפרור שרוף ודיווחה על מצבה הנואש לשובך במעלה החמישה דווקא.

16. גבת. בשנת 1940 נכנתה תחנת האלחוט של ה'הגנה' בגבת מתחת לקרקע, ואת צינורות האוויר הסוו בשובך של יונים בלגיות. שלמה ליפשיץ, חבר הקיבוץ, היה האלחוטן בתחנה וטיפל בשובך עד שנת 1943, אז העביר את האחריות לצבי שוהם, הבן הראשון שנולד בקיבוץ. בשנת 1944 העביר שוהם את האחריות לאמציה בן דור, שהחזיק בה עד שנת 1948. שלום בורשטיין, האחראי למערכת יוני הדואר בפלמ"ח, העביר יונים מיגור לחידוש הלהקה בגבת בשנת 1946,²⁷ ומעיד על כך שיתופו של אמציה בן דור בקורס יונאים בשנה זו. אנשי הקיבוץ לא ידעו דבר על פעילותם של חברי הפלמ"ח סביבו. לפני 'השבת השחורה' העבירו חברי הפלמ"ח את יוני הדואר מיגור לגבת, ואידה וולפוביץ, בוגרת קורס יונאים ששהתה בגבת, אימנה את היונים בקיבוץ.

17. רמת-גן. משפחת בז'רנו עלתה מבולגריה בשנות השלושים והקימה ברמת-גן מפעלי סיגריות ושימורים. ליאון שמואל בז'רנו היה חובב יונים, ובנה ליד בית החרושת 'עסיס' שובך ליוני נוי, כולל יוני דואר, שייבא באופן פרטי. בשנת 1946 הצטרפו האחים לבית בז'רנו ל'הגנה', והשובך שלהם הצטרף למערכת הקשר. בשנת 1946 נבחר בז'רנו לגזבר של אגודת חובבי היונים בארץ-ישראל.

26. לעיל הערה 19. י' וילנסקי, 'יוני-הדואר 1947: לזכרו של איריק הרכבי', בתוך: ל' הוכברג (עורכת), 50 שנה למדינת ישראל: מעלה החמישה במלחמת תש"ח, ארכיון קיבוץ מעלה החמישה, 1998, עמ' 18-19.

27. לפי אמציה בן דור. ראו: א' גוזס-סבוראי (עורכת), ספרי לי ספרי לי: חברות פלמ"ח מספרות, תל-אביב 1993, עמ' 146-147; א' גוזס-סבוראי (עורכת), פלמחאיות במלחמת תש"ח, עין-חרוד 1997, עמ' 174-175.

18-19. **מתל-אביב**. מרדכי דוכובני גידל יונים על גג ביתו, ברחוב מנדלי 3 בתל-אביב. הוא למד עם צ'רלי בבית-הספר החקלאי מקווה ישראל והיה גנן בעיריית תל-אביב ופעיל ב'הגנה'. בשנת 1946, אחרי 'ליל הגשרים' ו'השבת השחורה' ואחרי שפורסם בעיתונות על יונה שהבריטים שלחו עם נר עשן ליגור (להלן) – הציע צ'רלי להקים שובך יוני דואר בגן החיות בתל-אביב, מנותק מבעלות פרטית של חברי ה'הגנה'. דוכובני הקים את השובך וצ'רלי גייס לעזרה עשר בנות מגדוד החברות של ה'הגנה' בתל-אביב, ובהן מרים שמש, מיכאלה בנדק ולאה ענפי. בלה ברוך שמונתה לאחראית על הבנות ולעוזרת של צ'רלי, העבירה את היונים למשלוח ואספה את היונוגרמות שהביאו. בשנת 1946 נבחר דוכובני למזכיר אגודת מגדלי היונים בארץ-ישראל, ומאוחר יותר גויס ליחידת היונאים של צה"ל כ'קצין הפקעות', ואף השתתף בפגישת ותיקי היחידה בשנת 1996.²⁸

20. **תל-אביב**. ד"ר צבי לוין (צ'רלי) בנה שובך ליוני נוי על גג ביתו, ברחוב פרוג 7 בתל-אביב. בשנת 1940 מונה למפקד מערכת הקשר של ה'הגנה' באמצעות יוני דואר, והביא לשובך המשפחתי יוני דואר בלגיות. הוא ערך פגישות ייעוץ בבית הקפה 'ורד' שבבעלותו, בפינת שדרות קרן קיימת ורחוב בן-יהודה. בשנת 1946 מונה צ'רלי לנשיא אגודת מגדלי היונים בארץ-ישראל, ואת פעולותיו בשובך בשנים 1940-1947 תיעד בשבע מהברות. אחרי הקמתה של יחידת היונאים של צה"ל הועבר צ'רלי מתפקידו.

21. **חיפה**. בשנת 1939 הוקם השובך הראשון של ה'הגנה' בצפון ארץ-ישראל, עם שישים יונים בלגיות מירושלים, בחצר ביתו של שבח יקותיאלי בחיפה. על הטיפול ביונים הופקדו אנשי קשר הראייה בחיפה, אפרים אלרואי וגבי כורש, והם חילקו יונים לשובכים בגבת ובקריית-חיים. כשהתגייס אלרואי לצבא הבריטי החליפו צמח צימרון, אבל אחרי שהתגייס גם הוא לצבא הבריטי הוזנח השובך.²⁹

22. **רמת-יוחנן**. השובך הוקם בשנת 1944 מתחת למסגרייה, באחריות בנימין זיסמן. חווה עפרון מהכשרת הפלמ"ח הצטרפה אליו, והייתה אחראית על השובך עד 1947.

28. א' מוניה (לעיל הערה 2).

29. תיק אפרים אלרואי, את"ה, 00001.107.

23. יגור. השוכב נבנה בשנת 1944 בידי הפלמ"חאים ובעזרת זוניה גורן. איה סבוראי, האחראית על השוכב באשדות-יעקב (להלן), עברה ליגור ומונתה לאחראית על השוכב החדש. השוכב העשוי עץ ורשת ברזל, נבנה על 'גבעת המכוורת', לצד מגורי הפלמ"ח ויועד לעשרים זוגות יונים. סבוראי אימנה יונים גם מיישובים שכנים ושילחה אותן גם ממסעות הפלמ"ח, לנגב. בשנת 1945 עברה האחראיות על השוכב לאסתר קנטור, גם היא בוגרת קורס יונאים. חברי יגור לקחו שתי יונים לעלייה אל ביריה (י"א באדר 1946), ורק אחת מהן חזרה, כעבור שנה. ב'ליל הגשרים' לקח עמו נחמיה שיין, מפקד פעולת החבלה בגשר א-זיב, שתי יונים, ויהונתן דולב נשא אותן בתרמיל. אחרי האסון שלח יהונתן את היונים עם קטע עיתון שעליו כתב 'כולם נעלמו', וכעבור יומיים חזרה יונה אחת בלי היונוגרמה. בעיתונות פורסם כי הבריטים מצאו את התרמיל, ואורי יפה ודן לנר ממטה הגדוד בשערה-העמקים חששו כי הבריטים יגיעו ליגור בעקבות רימון עשן שהם קשרו לרגל היונה, ומכיוון שידעו על המבצע הבריטי המתוכנן לחיפוש נשק ואנשי 'הגנה' ופלמ"ח, זימנו את אסתר קנטור והורו לה להרוס את השוכב. בהסכמתם העבירה קנטור את היונים לגבת, אבל הותירה את השוכב על כנו, מכיוון שהיונים בגבת אומנו לחזור ליגור. רק בלילה שלפני 'השבת השחורה' הרסו חברי הפלמ"ח את השוכב ביגור,³⁰ ואחר כך נבנה שוכב לשמונים יונים מצדו השני של הוואדי, ליד מגדל המים. לאחראים עליו מונו בני הקיבוץ – תחילה מאיר טפר, בצלאל סוינר ועוזי בארי. שלום בורשטיין, חבר הקיבוץ שהיה עם זוניה גורן אחראי בפלמ"ח על יוני הדואר, נסע לגבעת-ברנר להשלים את ידיעותיו בתחום, וחידש את הלהקה בגבת עם יונים מיגור. רמי ולטר, תלמיד בית-הספר, הצטרף אל סוינר לקורס היונאים במלון 'שטראוס' בתל-אביב (1946). אחרי שהתגייס סוינר לפלמ"ח טיפלו בשוכב ולטר, חגי טפר ויוחאי שלם, וכשהתגייסו לצה"ל, בשנת 1950, עברה האחראיות על השוכב לידי גדי ולטר ויגאל טפר, תלמידי בית-הספר. הם טיפלו בשוכב עד שבשנת 1954 טרפה נמייה את היונים, והניצולות נמסרו לשוכב של ילדי בית-הספר.

24. הזורע. שוכב של הפלמ"ח הוקם בשנת 1944 בעזרת זוניה גורן.

30. יגאל טפר, יותם טפר, 'שוכב יוני-הדואר של ה'הגנה' והפלמ"ח בקיבוץ יגור'. בתוך: רגלי ברמל (קובץ), בהכנה לרפוס.

25. קריית־חיים. בשנת 1940 הקים צבי אורני שובך של יונים בלגיות בקריית־חיים, בפיקוד גדליה וקסלר, מפקד 'רשת אבינועים' האלחוטית בגליל המערבי וכלבן ב'הגנה'. השובך נבנה לצד ביתו של אורני ברחוב ב', בין עצי אקליפטוס, וצבי ובניו הצעירים טיפלו בו ואימנו את היונים. אורני, נהג בחברת 'משמר המפרץ', העביר יונים במחסום הבריטי ליד עכו כיוני מאכל אל יישובי הגליל המערבי.³¹

26. יחיעם. בשנת 1947 הוקם שובך במבצר הצלבני ביחיעם עם יונים מקריית־חיים. ב'שיירת יחיעם' נלקחו יונים ליחיעם, אבל כולן ברחו. אנשי מחלקת חי"ש שהצטרפו אל מגיני הקיבוץ צלו את יוני השובך בקומזיץ שערכו בערב הראשון לבואם.³²

27. אילון. הקשר מחיפה לאילון נשמר, ניסף לאיתות ראייה, גם בידי אריה כספי, נהג בחברת 'משמר המפרץ'. צבי אורני המתין ליד 'הצריף' בקריית־חיים (תחנת האוטובוסים), והעביר לידיו קופסה עם זוג יונים, וכספי עבר את ביקורת האנגלים ליד עכו, ושחרר את היונים באילון עם יונגורמה והן הגיעו לשובך של אורני בחצי שעה. לאחר זמן נבנה שובך באילון, ורב ירמיה היה אחראי עליו.

28-29. מצובה וחניתה.

30. עין־שרה. השובך נבנה בשנת 1942 ליד פסי הרכבת שנסללו מחיפה לצפון, סמוך לבית תורכי בצל אקליפטוסים גדולים. השובך נבנה ממסגרת עץ במידות 1.30 X 1.80 מ' ועליה גג פח משופע. לאחראי עליו מונה חבר 'הגנה' מיחידת נוטרים בריטית, שלא אימן את היונים, וכדי להתפרנס בנה שובך ליוני מאכל. בשנת 1944 גנבו פועלי רכבת את יוני הדואר.

31. עברון. קבוצת עין־שרה עלתה להתיישבות 'חומה ומגדל' בעברון, וזלמן בורשטיין העביר את השובך אל מחוץ לחומה וטיפל ביוני דואר שהובאו מקריית־חיים. הקבוצה עברה לנקודת הקבע, ובורשטיין בנה שובך חדש שפעל עד שנת 1948.

31. ג' וקסלר, 'שובך מספר 9', אשמורת (גל' 115), 1951, עמ' 16.

32. א' סלע, 'השנה הראשונה ביחיעם 1946 (27.11.1946-29.11.1947)', ארכיון קיבוץ יחיעם.

32. עין-זיתים. בשנת 1947 נבנה שובך ליוני דואר, ככל הנראה היחיד בצפון, בעין-זיתים – נקודת התיישבות של הפלמ"ח בגליל.

33-36. גבעת-היים, קיסריה, קדמה וחלוצה.

37. דגניה. השוכך נבנה ברפת, ובשנת 1947, אחרי שנמצא מוזנח בביקורת של ה'הגנה', הועברו היונים לאשדות-יעקב.

38. בית-השיטה. ישראלה ווינברג מהכשרת 'במעלה' שעלתה לחלוצה עברה קורס יונאים בהדרכת צ'רלי והקימה שובך בבית-השיטה.

39. גבע. בשנת 1945 הוקם שובך של יונים בלגיות בגבע. בביקורת של ה'הגנה' בשנת 1946 נמצא השוכך מוזנח, והיונים הועברו לבית-השיטה. שמעון הנדלר פנה למא"ז, נתן הקסטר, והוא שלח את אורי הררי ורוד אתקין, תלמידים בני שש-עשרה, לקורס יונאים במלון 'שטראוס' בתל-אביב, והחזיר את היונים לשובך שנבנה על גג חדר האוכל של הילדים. באותה שנה נשלח אורי הררי מגבע לבית-השיטה ללמוד שם כיצד לטפל ביוני דואר. לאחר שנים יעצו הררי ואתקין לצנחנים הראשונים של צה"ל במשלוח יוני דואר ממטוסים, עטופות בעיתונים כדי שכנפיהן לא ייפגעו. ערב גיוסם לצה"ל, בשנת 1948, פנה הנדלר לגייס אותם ליחידת היונאים, אבל בקשתו נדחתה. אברהם עיני טיפל בשובך עד שנת 1955.

40. אשדות-יעקב. אליק גרודמן מהפלמ"ח הקים את השוכך בשנת 1943, והפקידו בידי איה סבוראי, מאנשי הפלמ"ח. בשנת 1945, כשעברה סבוראי ליגור, הופקד השוכך בידי אברהם זילברמן וטובה ארצי מהכשרת 'עמל'. הצטרף אליהם אמנון שור, בן שתיים-עשרה, וכעבור שנה הזמינו צ'רלי לקורס יונאים בן שלושה ימים בקיבוץ. בשנת 1946 עברו זילברמן וארצי לגליל, ושור, בעזרת דן שמעוני, הופקד על השוכך. השוכך באשדות-יעקב נחשב לאחד הטובים, והובאו אליו גם יונים משוככים שהוזנחו בכפר-מנחם, בדגניה ובמשמר-השרון. בשנת 1947 הגיעו אל אמנון ואל דן דוכובני ולאח ענפי מיחידת היונאים החדשה והודיעו להם על החרמת היונים, ואחרי חודשיים הגיע סרן הנדלר, מפקד היחידה, והעביר את כל היונים ליחידת היונאים של צה"ל. בן שבע-עשרה ברח אמנון שור להתגייס לצה"ל, ובתחנת

האוטובוס בתל-אביב פגש במקרה את שמעון הנדלר ואת לאה ענפי, והם גייסו אותו מיד ליחידתם. אחרי שחרורו מצה"ל חידש שור עם דן שמעוני שובך יוני דואר בקיבוץ, עם אלה שברחו מהשובכים של יחידת היונאים.

41. רמת-השרון. את השובך בנה ראובן מלמד בשנת 1945, ואחרי שהוזנח הועברו היונים לאשדות-יעקב.

42. שריד. בשנת 1945 הצטרפה רחל סבוראי מרמת-רחל אל מחלקת הסיירים של הפלמ"ח בשריד. מפקדה חיים זינגר הציג בפניה שובך מוזנח עם תשעה זכרים ונקבה אחת, והיא סירבה לקבל אחריות עליו. רחל לקחה יוני דואר מהשובך בשריד לפעולת הפיצוץ של גשר אדם בליל הגשרים.

43. מרחביה. בשנת 1946 פעל שובך יוני דואר בניהול מאיר הנדלר (אח של שמעון הנדלר מגבעת-ברנר). בשנת 1948 הובאו אל השובך יונים מארצות-הברית, ועל הטיפול בשובך הופקדו תמר נווה ועוד חיילת, בהדרכת מאיר הנדלר. בשנת 1949 נבנה במקום אחד משלושת השובכים הגדולים של יחידת היונאים, והפעילות בו נמשכה עד שנת 1953.

44. כפר-החורש. בשנת 1947 פעל בקיבוץ שובך באחריות משה (מונדק) זינגר. במלחמת העצמאות נותק הקיבוץ, וכשהועברו ילדי הקיבוץ בלילה לרמת-דוד (14.5.1948) שלח עמם מונדק במשוריין גם את היונים, ובשעה 11:30 באותו לילה שיגרה חיה זינגר, אשתו של מונדק שפונתה עם בנותיהם יהודית ותרצה, יונגרמה: 'הגענו בשלום, התחלנו בסדורים. הילדים התנהגו בסדר. מקבלים אותנו יפה. סדור הילדים יהיה נוח. שלום מכל הילדים והחברים.'

למחרת הופצץ הקיבוץ בידי מטוסים מצריים, שהופלו בידי מטוסים בריטיים, ואחרי ההפצצה שלחה חיה יונגרמה מרגיעה:

כל הילדים והחברות והחברים בריאים, מרגישים מצוין. שלמה'לע לא בוכה, רבקה'לע בריאה לגמרי ושושנה התחילה ללכת ויהודית אינה מתביישת. ילדי הגן מרוצים מהנוף היפה. דרישת שלום לעדה וניצה אליעזרו. שלום לאריה מעמיקם ודבורה. שלום ונשיקות לדינה ורפאל מיהודית ורחל. רוזקה, דבורה הקטנה חמודה מאוד. שלום לנסיה מאהרון רחל ודני. ליהושע מחיימקע.

לתקוה ליאיר ולאברהם שלום משרה. למונדק |היונאי| מיהודית |בתו|. תרצה
|בתם הצעירה| וחיקה |אשתו| שלום. ללאה ומישה שלום. לאה חמודה, לעליזה
ו' ממשה. לחוה ש', ליטקה ולזהבה קלוניר שלום מהילדים.

בלילה ירד מונדק אל קבוצת השרון, לקח יוני דואר מהשובך המקומי, ולמחרת שלח
יונוגרמה:

שבת השעה 7.30 בבוקר, קיבלנו את שני המכתבים האחרונים שלכם. מעכשיו
סימנו את המכתבים במספרים סידוריים, כדי שנוכל להודיע ... קבלתם.
אע"פ שלא היינו עדים למתרחש ידענו פרטים [על ההפצצה המצרית]. מחכים
בדאגה לידיעה מכם. אצלנו שקט יחסית, ז"א ... יכול להיות שבימים הקרובים
יהיה הקשר בינינו ע"י ... בדרך זאת נוכל לשלוח לכם דברים חיוניים
(סיגריות, עיתונים וכו'). עלי להגיע לשוחות. מסרו לילדים דרישת שלום
לבבית מההורים. מוניו! ... מצפה לך בכליון עיניים. לחיקה וליהודית ולמ...
דבורה, אורי ולחיימקה שלום. דבורה, אדם שלום מכל הילדים לך ולכל
הילדים — אבא.

ביום ראשון (6.6.1948), נשלחה ינוגרמה מהקיבוץ: 'חברים וחברות יקרים, אני
שולחת לכם קצת דברים טובים לערב האחרון של היותכם מחוץ לכפר-החורש.
מחר כנראה תשובו עם הילדים. רב שלום לכולכם. חיה ש'.³³

45. רמת-דוד. את השובך הקימו בשנת 1945 התלמידים אברהם יוסיפון מקבוצת
עיינות ומרדכי שפר מקבוצת השרון. הילדים צדו את היונים בשריד, ובנו שובך
ליונים רגילות, שובך ליוני נוי ושובך ליוני דואר. על השובך הופקדו המדריכים
מרדכי שפר (עד גיוסו לצה"ל ביום הכרזת המדינה) ועודד ארצי (שהתגייס כשנה
אחריו), ועזרו להם אפרים יוסיפון, יאיר פסחי, עמי השרוני ויואב בן ישראל. את
היונים הרגילות הם מכרו לחיילים בריטים בשדה התעופה ואת יוני הנוי ויוני הדואר
קנו והחליפו עם מגדלי יונים בנהלל (פינלס), בחיפה (שמואל) ובגבת. הילדים אימנו
את היונים לפי חוברת של צ'רלי, וניהלו יומן של פעולותיהם (בארכיון של קיבוץ
יפעת). במלחמת העצמאות שימשו יוני הדואר לקשר בין ילדי כפר-החורש להוריהם

33. מ' זרחי (עורך), *כפר החורש 1930-1948*, ארכיון כפר-החורש 1985.

ולקשר עם חברי הקיבוץ שהשתתפו בהגנת משמר-העמק. גוזלים מהשובך נמסרו לעוזי פז, ובשנת 1947 הוא הקים שובך בתל-אביב. בשנת 1974 הוזמן עודד ארצי לתאר בפני המשתתפים בקורס מרכזי משק חי בתנועה הקיבוצית את דרך פעילות הילדים בגידול ובאימון של יוני דואר.³⁴

46. **גבעת-ברנר**. במאורעות 1936-1939 היתה גבעת-ברנר תחנת קשר ראייה של ה'הגנה' עם יישובי הנגב המנותקים, ובשנת 1940 הוקם בה שובך של יונים בלגיות. בשנת 1943 הדרוך צ'רלי בקיבוץ קורס יונאים בן יומיים, ושמעון הנדלר מונה לאחראי על השובך. אתו עבדו גם תלמידי בית-הספר העממי אהרון לנדסמן ואורי טל. מחלקות חי"ש שיצאו מהקיבוץ לכיבוש בשיט (גבעת וושינגטון) שלחו יונגרמה (31.3.1948): 'נהרגו בקרב ברטהולד לוי חנן פלס עודד ירקוני. ליתר שלום. לא ידוע מתי נחזור'. היונה הגיעה לקיבוץ אחרי כשעה וחצי, וכעבור כארבע שעות הגיעה עוד יונגרמה: 'אנחנו יוצאים עכשיו הביתה עם שתי הגופות של ברטהולד לוי ועודד. גופתו של חנן פלס אי אפשר עדיין להוציא משדה הקרב'.³⁵ במלחמת העצמאות נותקו יישובי הנגב, וכדי להמשיך את הרבייה המלאכותית ברפתות של אורים ונירים הציע רענן וולקני להעביר עם יוני דואר זרמת פרים מעורבת בחלבון ביצים ומוקפאת. היונים יצאו מנגבה, אבל הניסיון לא הצליח; עקיבא אבני ניסה לשלוח יונים מגבעת-ברנר, אבל גם הוא נכשל; בעת טיולם הראשון אחרי המלחמה (י"ג בתמוז תש"ח) שלחו ילדי בית-הספר יונגרמות מעין-גב, בהן נכתב 'היונה לא תגיע', אבל למחרת היא הגיעה לקיבוץ.

47. **כפר-מנחם**. השובך הוקם בשנת 1940 עם יונים בלגיות, בניהולו של יעקב קלנר, והיה עד שנת 1948 שובך מרכזי של ה'הגנה'. במשך השנים סיפק השובך יונים רבות לשובכים אחרים. בשנת 1943 קיבלו יואל דה מלאך יוני דואר לרביבים ורחל סבוראי – לרמת-רחל, ובשנת 1945 הועברו יונים מכפר-מנחם גם לאשדות-יעקב. בשנת 1947 הדרוך צ'רלי בכפר-מנחם קורס יונאים אחרון, ובו השתתף בין השאר שמואל הלפמן מהקיבוץ.

34. ארכיון קיבוץ יפעת (מיכל: תולדות 1, תיק 11).

35. ח' זליגמן, 'פרשיות בטחון בגבעת ברנר (1927-1942)', ארכיון גבעת-ברנר; י' חרש, ארכיון גבעת-ברנר, תיק בטחון 59 א; י' חרש, את"ה, תיק 00034.22; א' לנדסמן, 'יוני הדואר', ארכיון גבעת-ברנר.

48. **גבעת מיכאל**. יואל דה מלאך היה אחראי על שובך ב'גבעת הקיבוצים' ליד נס ציונה (גבעת מיכאל), ובשנת 1942 השתתף בקורס יונאים בן ארבעה ימים בהדרכת צ'רלי בבית החולים אסותא בתל-אביב (קורס שהוסווה כקורס אוניברסיטאי ללימוד על ציפורים). כאשר יצא יואל למצפה רביבים קיבלה את האחריות על השובך אחותו ליה.

49. **דורות**. השובך הוקם ליד הרפת בשנת 1945 בידי זאב בסר. בשנת 1946, בחיפוש הנשק בקיבוץ, חקרו הבריטים את המא"ז על היונים, והוא טען כי הן משמשות למאכל לעובדות במחסן הבגדים. ב'מאורעות' ובמלחמת העצמאות היה הקיבוץ מנותק מהצפון, וכל נהג שיצא לצפון לקח עמו יונה ושלה יונגרמה כשהגיע ליעדו. השובך בדורות שימש את אנשי 'שירות הידיעות' (הש"י) של ה'הגנה' ואת אנשי המודיעין של צה"ל להעברת ידיעות מחברון. האחראי על השובך, יששכר שילר, נבחר בשנת 1946 לוועדת הביקורת של אגודת מגדלי היונים בארץ-ישראל. מרים פרידלנדר, מניצולות השואה בחברת הנוער בקיבוץ, השתתפה בקורס היונאים בכפר-מנחם בשנת 1947, ובמלחמת העצמאות היתה מהאחראיות על השובך. אחרי הקמת המדינה הפעילו את השובך בדורות יחידת היונאים וחיל המודיעין.

50. **מצפה רביבים**. את השובך הקים יואל דה מלאך בשנת 1944 עם יונים מכפר-מנחם, ובשנת 1947 הצטרף אליו שלמה קורץ. דוד יופה מהכשרת 'מעוז' הצטרף לקיבוץ אחרי מלחמת העצמאות, חידש את הפעילות בשובך ואחר כך התגייס ליחידת היונאים.

51. **נגבה**. את השובך הקים ברנרד, מייג'ור בריטי, שערק מהצבא הבריטי עם אשתו ג'ני והצטרף לקיבוץ. במלחמת העצמאות פונתה אשתו עם ילדי הקיבוץ לגבעת-ברנר ושלה יונגרמה לקיבוץ. בתחילת המלחמה ניסו ברנרד ורענן וולקני להעביר זרמת פרים מנגבה לרפתות באורים ובנירים, ללא הצלחה.³⁶

52-64. **חולדה, הפיץ-חיים, נירעם, בארי, גברעם, יבנה, כפר-ורבורג, שובל, גלאון,**

36. ש' דורי, חדשות מן העבר: פרקים בתולדות ענף הבקר לחלב בישראל, תל-אביב 1992, עמ' 69-

באומן, איש היונים בחטיבת 'הנגב' (1948)
באדיבות אוצר התמונות של הפלמ"ח

יד־מרדכי, נבטים, גבולות, גדרה. בקורס האחרון ליונאים, שהתקיים בכפר־מנחם בשנת 1947, השתתפו בין השאר: רפאל רובנשטיין ורפאל בריז'ר מחולדה; יוסף שטיפל מחפץ חיים; אריה שמואלי מנירעם; מאיר פלדמן מבארי; שלמה וייס מגברעם; מניה קונין מגן־יבנה; מנחם רוזנבלום מכפר־ורבורג; צבי צפריר משובל; חנינא אפטר מגלאון; חנינא בליטשטיין מיד־מרדכי; אהרון מוכתר מנבטים; מרים צרפתי מגבולות; אהרון שחור מגדרה. על משתתפים מיישובים אחרים יש מידע נוסף.

65. משמר־הנגב. אידה ליטבינוב וחנה בן־צור היו יונאיות ב'הגנה'. חנה הייתה בין העולים לאדמות מנסורה (7.10.1946) ושלחה משם יונגרמה: 'יש לנו שתי יונות דואר למקרים דחופים'. במלחמת העצמאות טיפל בשובך שאול ספיר מ'שועלי שמשון'.

66. אורים. שרה לוי וחיים אסא הקימו באורים שובך עם יונים מגן החיות בתל־

אביב. שרה השתתפה בעלייה לצאלים, ושלחה יונגרמה: 'המשימה בוצעה המבצע הושלם'. יונים מאורים הועברו לגבעת-ברנר ושימשו בניסיון להעברת זרמת הפריים לרבייה מלאכותית ברפת.

67. **נירים.** שושנה לובלסקי ויהודה הל היו יונאים של הפלמ"ח בנירים. יוני דואר מנירים הועברו לגבעת-ברנר והם שהעבירו את זרמת הפריים לרבייה מלאכותית ברפת המקומית.

68. **בית-אשל.** אחיעם בן-יעקב ובניה רביד, תלמידים בני שש-עשרה מבאר טוביה, נשלחו לשקם את השובך שהוזנח במצפה בית-אשל, ומצאו כי העולים החדשים אכלו את היונים.

יחידת היונאים בחיל המודיעין

יחידת יונאים בחיל המודיעין הוקמה במקביל להקמת יחידת היונאים בחיל הקשר (להלן). מסיבות ברורות המידע על אודותיה חלקי ולוקה בחסר. השובך המרכזי שלה היה ליד שדה-הדב בתל-אביב, והיו לה גם שובכים בנצרת, בדורות ובבאר-שבע. בשנת 1958, בערב פסח, תפס הצבא הסורי יונה עם יונגרמה; עמדות הטילים במצרים זוהו באמצעות יוני דואר של המודיעין; אנשי מודיעין שנותרו אחרונים בסיני אחרי פינויו של חצי האי בסוף שנות החמישים שמרו על קשר באמצעות יוני דואר; רותי רם, למשל, התגייסה לחיל הקשר בשנת 1956, שירתה בבסיס חיל האספקה בבאר-שבע, ומכיוון שגילתה עניין בשובך שהיה שם הועברה כעבור זמן מה ליחידת היונאים ופעלה בשובך של חיל המודיעין עד שנת 1957. **אחרי שפורקה יחידת היונאים של חיל הקשר נעזרה רם בחנן יגל.** תולדות פעילותה של יחידת היונאים לא סופרו אף הם, וסיפורה הוא המשך למערכת הקודמת ועדות לתפקידו של הקשר באמצעות יוני דואר במלחמת העצמאות ואחריה.

יחידת היונאים בחיל הקשר של צה"ל

עם הקמת צה"ל בוטלו המסגרות הקודמות, ויחידת יונאים הוקמה בחיל הקשר. צ'רלי הועבר אל מפקדת חיל האוויר בשדרות רוטשילד בתל-אביב, ושמעון הנרלר מונה

שובך של המודיעין בבאר־שבע

שילוח יונת דואר

הכנת יונת דואר לשילוח

שילוח יונת דואר

התמונות בעמוד זה ובעמוד הבא מארכיונה של רותי רם

שובך של המודיעין בבאר־שבע

בינוס היוניש באמצעות פעמון לשעת האכלה בתוך השובך

השובך והיונאית

טוטף, התקן להצמדת הודעה לרגל היונה
צילום: יותם ספר

למפקד היחידה בדרגת סרן. חברות ה'הגנה' שפעלו עם צ'רלי ועם דוכובני משנת 1946 – לאה ענפי, מיכאלה בנדק, מזל אהרני, בת-שבע אבו, עליזה אדוני, יפה לוזיה, מרים לוטניק, רחל שמש ובוניה בנימיני – התגייסו לחיל הנשים (16.5.1948), ואיישו את השוכים של היחידה שהיו במערכת הקודמת בגבעת-ברנר, ברוחמה, בדורות ובמרחביה. בלה ברוך, האחראית עליהן ב'הגנה' ועוזרת של צ'רלי, פיקדה עליהן. ליחידה גויסו גם בלה שינדלובסקי מבית-אשל, יוסף זלוטקין, נרב לרר ומשה אברמוביץ מהמערכת הירושלמית של עץ הדר, אמנון שור מאשרות-יעקב, רמי ולטר מיגור (עבר לשייטת 13), יוסף שטיפל מחפץ-חיים, דוד יפה מרביבים, אהרון לנדסמן מגבעת-ברנר ואברהם עייני מגבע. מרדכי דוכובני מונה לקצין הפקעות, ועם מזל אהרוני ובת-שבע אבו אסף 600 יונים של ה'הגנה' והפלמ"ח.

בימי ההפוגה הראשונה התכנסה היחידה בגבעת האלוט (בה"ד 7 בצריפין), הקימה שובך במקום ועוד ארבעה שוכים ניידים נגורים, רכשה טנדר, קיבלה תקציב, גייסה נהג ואפסנאי וצירפה בנות שעלו מצ'כיה. כך מנתה היחידה 58 חיילות וחיילים. הנדלר ערך קורס בנושא יוני דואר לקציני קשר חטיבתיים במלון 'שטראוס' בתל-

אביב. בימי המלחמה הקימו אנשי היחידה עוד שובכים: יוסף זלוטקיין, נדב לרר ומשה אברמוביץ – ברמלה ובגבעת מיס קרי בירושלים; לאה ענפי, מזל אהרוני, אורנה שינדלובסקי ותמר גרינשפן – בגבעת-ברנר; רחל שמש ומרים לוטניק – בטבריה; מיכאלה בנדק – בדורות; בת-שבע אבו – ברוחמה וכמשטרת באר שבע, בשאטה (כלא שאטה), בנצרת, בנבי-יושע, בצאלים ועוד.

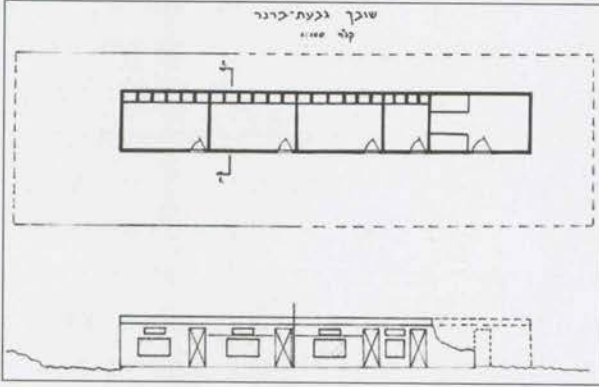
בימי ההפוגה השנייה הגיעו 200 יוני דואר מארצות-הברית במבצע של אנשי ה'הגנה': יהודי מעיירה בפנסילבניה, ששירת ביחידה של יוני דואר בצבא האמריקאי במלחמת העולם השנייה, גידל ואימן ליד ביתו יוני דואר. במלחמת העצמאות התעוררו רגשותיו הלאומיים, והוא הציע לאנשי ה'הגנה' לשלוח על חשבונו יוני דואר לארץ. אנשי הרכש פנו להללה נרקיס ולתמר גרינשפן, שחיפשו דרך לחזור לישראל, כדי שילוו את היונים. הן גויסו לצה"ל בארצות-הברית, ובמשך שבועיים למדו לטפל ביונים, ארזו אותן בעשרים סלים ועלו עמן למטוס שהסיע מנועי מטוסים לקהיר. הן ירדו ברומא, וחסיה לוי (אגרון) טיפלה בהן וביונים בשדה התעופה במשך שבוע ימים, עד שהגיע מטוס דקוטה מצ'כיה; הנוסעים הורדו, סלי היונים הוצבו על הספסלים האחוריים, והכבודה הוטסה לחיפה. הללה ותמר העבירו את היונים לשובך בגן החיות בתל-אביב ולשובך בגבעת-ברנר, ותמר עברה עם חלקן למושב מרחביה, לשובך של מאיר הנדלר, והשלימה את השירות הצבאי בשובך בגבעת האלחוט.

אחרי שקלטה את היונים האמריקאיות פעלה היחידה לפי השיטה האמריקאית מימי מלחמת העולם השנייה. היונים כונסו לארבעה שובכים, שבהם עסקו ברבייה מבוקרת, ואימון היונים נעשה בשובכים זמניים וניידים; אנשי היחידה נשלחו עם יונים אל קווי החזית המשתנים וליישובים מבודדים – לבאר-אורה, לאילת, לעין-גדי, לגבעת מיס קרי בירושלים, וליחידות צנחנים וחיל הים. את חוברות ההדרכה ליונאים ערך ופירסם שמעון הנדלר.³⁷

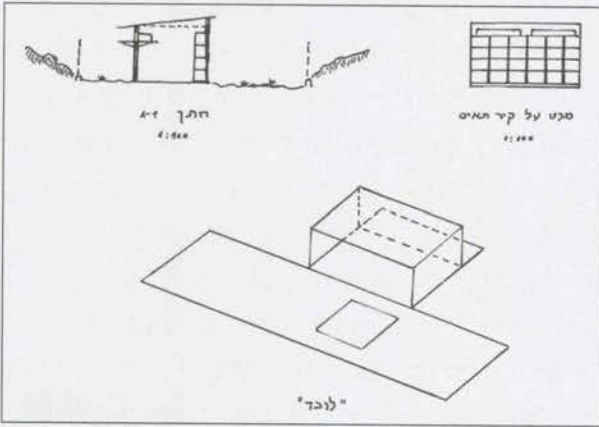
מימה הראשונים של היחידה נאספו כמה עדויות: אנשי המח"ל, למשל, טענו שאין במפציצים יוני דואר כפי שהיה במפציצים במלחמת העולם השנייה, להודיע על התרסקות; אמנון שור ירד עם השובך הנייד הראשון של היחידה לכורנוב ולסדום, ולאה ענפי נסעה בטרמפ עם יונים ומזון מגבעת-ברנר לסדום; אמנון הצטרף ל'גולני' וירד לעין-חוסוב עם השובך הנייד, ובמבצע 'עובדה' עבר לאילת; במבצע 'יואב' בנגב יצאה לאה ענפי בטרמפ במטוס עם יונים ואוכל אל מעבר לקווי המצרים,

37. ש' אבידור (הנדלר), יוני-דואר: חוברת עזר ליונאים, תל-אביב 1953.

השובך 'החדש' של יחידת היונאים של צה"ל בקיבוץ גבעת-ברנר
 התכניות הוכנו בידי אבישי בלומנקרנץ ומיכאל שומרוני, בסיוע עדה כספי

חתך צידי של המבנה

תכנית ה'לובד', מיועד לקליטת יונה בהגיעה לפתח השובך

מבט אל קיר התאים צילום: עדה כספי

טבעות בצבעים שונים כדי לסמן דרגות אימון של יונים
צילום: יותם טפר

לשובכים בגת, בנגבה, ברוחמה ובגלאון, ובאמצעותן דווח משם על התקדמות המערכה.

אמנון שור ואהרון לנדסמן שירתו ביחידת היונאים בגבעת-ברנר, ובעזרתם אפשר לשחזר את מבנה השובך ואת דרכי פעולתו: השובך של ה'הגנה' הועבר לרשות היחידה החדשה, ובשנת 1949 נבנה השובך החדש לפי השיטה של הצבא האמריקאי – בנייה מלבנים לגובה 2 מ' עם גג פח משופע וסביבו קיר בטון בגובה 1 מ', ועליו רשת ברזל לגובה 2 מ', כדי למנוע חדירת מזיקים; מידותיו 25 על 8 מ', והוא חולק לחמישה חדרים; תאי היונים נבנו מלבנים ומשטחי בטון טרומי; המבנה טווח מבחוץ ומבפנים, וכל חדר היה סגור ברשת ברזל נפרדת למניעה של חדירת מזיקים; בחדרים הגדולים היו עשרים וארבעה תאים, בחדר הקטן – שישה-עשר תאים והחדר החמישי שימש כמחסן; בקיר האחורי של החדרים היו חלונות צרים ובקיר הקדמי – חלון רבוע, דלת רשת, ו'לוכד' במידות 305 X 65 ס"מ וברוחב 100 ס"מ, ולפניו משטח ברוחב 100 X 60 ס"מ ליציאה לתעופה ולנחיתה בחזרה, ומדף פנימי באורך 100 ס"מ וברוחב 20 ס"מ; בכניסה וביציאה מה'לוכד' היו דלתות, שבאמצעותן אפשר לפקח על תנועת היונים אך השובך וממנו; בחזית כל חדר הייתה חצר בנויה רשת, שבה ניתנו מזון ומים לשתייה, ואמבט לרחצת היונים; למבנה נקבע תורן בגובה 120 ס"מ; החדרים הגדולים שימשו לרבייה, וניקוים נעשה בעת מעוף הבוקר של היונים. אימוני תעופה נעשו פעמיים ביום, ואז הונף דגל אדום מעל המבנה והמפעילים

שרקו במשרוקיות. בכל חדר היו יותר יונים ממספר התאים, ושררו בהם צפיפות רבה ומחלות. לצד כל תא נרשם מספרו, הוא נסגר בדלת רשת וננעלו בו זוג יונים לרבייה. המזון הרגיל היה דורה וחיטה, וליונים שחזרו מאימון נתנו דוחן ב'לוכד', והן הורגלו לאכול בשוכך בלבד.

היונאים הירושלמים, יוסף זלוטקין, נדב לרר ומשה אברמוביץ, החזיקו בשוככים ברמלה ועל גבעת מיס קרי, והוטלה עליהם המשימה לאמן יונים דו־סטרויות כדי ליצור קשר עם הר הצופים. הם דאגו להאכיל את יוני הדואר בשוכך שלהן בלבד, ואימנו אותן בשוכך במיס קרי לאכול מארגז גדול צבוע בצבעי כתום וזהר; כעבור זמן־מה הועברו היונים בעקבות הטנדר עד רחוב שמואל הנביא; אנשי הר הצופים בנו ארגז האכלה דומה, הארגז שהובל על גבי הטנדר כוסה, והיונים הגיעו לארגז שעל ההר, וכך נתפסו ונשלחו חזרה עם יונוגרמות.

יחידת היונאים של צה"ל הופיעה גם במצעדים הראשונים, אבל בשנת 1953 החליף סרן חנן יגל את סרן הנדלר, ופעילות היחידה פחתה. השוככים בגבעת־ברנר, בכפר־מנחם ובמרחביה פורקו, ופעילות היחידה עברה לבה"ד 7 בצריפין. בחלקת דשא ליד השוכך, בצל עץ פיקוס, הוקמה אנדרטה ל'יונה האלמונית'. משנת 1954 פיקד על היחידה חייל בדרגת סמ"ר, ושירתו בה תשע חיילות. ב־1 בינואר 1956 פירק הרמטכ"ל משה דיין את יחידת היונאים, בטענה של חוסר תועלת מבצעית. כעבור זמן־מה פורקה האנדרטה ליונה האלמונית, ולא נותר זכר למערכת הקשר באמצעות יוני הדואר שהפעילו ה'הגנה' והפלמ"ח עד שנת 1947 ולפעולותיה של יחידת היונאים במלחמת העצמאות ואחריה. בשנת 1990 ערכה עמותת חיל הקשר מפגש לאנשי יחידת היונאים, אבל אנשי ה'הגנה' והפלמ"ח שפעלו במערכת הקודמת לא הוזמנו, משום מה.

דוגמה לדרכו של יונאי במערכות הקשר של ה'הגנה' והפלמ"ח ואחר כך בצה"ל היא סיפורו של אמנון שור: בן שלוש־עשרה הצטרף שור אל אנשי הפלמ"ח שטיפלו בשוכך באשדות־יעקב, וכשהיה בכיתה ז' הוציא אותו צ'רלי מכיתתו כדי להשתתף בקורס יונאים בקיבוצו. אמנון נחשב לבקיא בגידול ובטיפול ביוני דואר, ואנשי הפלמ"ח אמרו עליו כי הוא הולך תמיד וראשו בשמים כדי לראות את מעוף היונים. אחרי שהתגייסו אנשי הפלמ"ח לצה"ל בימי מלחמת העצמאות מונה שור, עם דן שמעוני הצעיר ממנו, לאחראי על השוכך. בשנת 1948 החרומו אנשי יחידת היונאים את היונים, ואמנון שור, אז בן שבע־עשרה, ברח מקיבוצו והצטרף ליחידת היונאים. מכיוון שהיה מקצוען ונחשב לבקיא, מונה לאחראי הראשון על השוכך הנייד של

היחידה. בימי מלחמת העצמאות ירד אמנון שור עם השובך על קומנדקר לסדום והמשיך עם 'גולני' עד אילת, ואת שירותו הסדיר סיים בשנת 1951 בשובך בגבעת-ברנר. עם השובך הנייד עבר לגדוד המשוריין של 'גולני', הגיע לכורנוב, לעיץ-חוסוב, לאילת, לטבריה ולנצרת, ואף השתתף בשני המצעדים הראשונים של צה"ל. עם שחרורו חזר שור לאשדות-יעקב, ועם דן שמעוני שיקם את שובך יוני הדואר בקיבוצו, ואחרי כמה שנים התגייס לצבא קבע ושירת ככלבן בשייטת 13. השייטת קיבלה יוני דואר מיהודים מבלגיה ומדרום-אפריקה, ואמנון הקים גם שם שובך, עם להקה של 300 יוני דואר, באישור מפקד חיל הים, אבל לא הביאן לכלל פעילות מבצעית. אחרי שפרש לגמלאות חילק שור את הלהקה בין מגדלים של יוני דואר, ואת רובה מסר למשק החי ביגור וההריך את בני הקיבוץ באימון יוני דואר.

סיפורן של מערכות הקשר שתוארו כאן נשען, כאמור, באופן בלעדי כמעט על עדויות שנמסרו כעבור זמן ונאספו מעדים מעטים מקרב ציבור גדול יותר. אפשר להניח כי במערכות אלה פעלו יותר שובכים ויותר יונאים, וכי בוצעו במסגרתן יותר פעילויות. הסיפור שסופר כאן אינו אלא תיאור ראשוני, אזכור יחיד עד כה לאלה שפעלו במערכות הקשר באמצעות יוני דואר במסגרת ה'הגנה' והפלמ"ח ולאחר מכן בצה"ל. יש לקוות שמאמר זה ידרבן יונאים נוספים להשלים את החסר.